

A kaláka*

Kalákának nevezzük a cserének azt a típusát, melynek során a háztartások munkát végeznek egymás számára, arra törekedve, hogy a cserében részt vevők mindegyike megközelítően egyenlően adjon és kapjon munkát.

A kaláka munkaszervezetének elemzése során a kalákában részt vevő háztartások számát (az egyszerűség kedvéért csupán két típust, a páros és a csoportos kalákázást különböztetve meg) és a munkavégzés időbeli összerendezettségét vizsgáljuk. Az időbeli összerendezettség dimenziója azt mutatja, hogy a csere során a munkavégzést hogyan illesztik össze a háztartások. A munkavégzés lehet egyidejű és különidejű, illetve tervezhető vagy sem. Egyidejű a munkavégzés, ha a munka és viszonzása közös munkaszervezetben történik, különidejű, ha eltérő munkaszervezetben történik.

A páros és egyidejű kaláka esetében két háztartás azért hoz létre kalákát, mert valamilyen előrelátható munka miatt szükségesnek látszik kettejük munkaerejének egyesítése (v.ö. "cimbóralás", ami eredeti jelentése szerint két egyökrös gazdának a rendszeres közös szántási munkáit jelentette). Az ilyen, gyakran szezonálisan ismétlődő, és ezért tervezhető munkaegyesítések mellett előfordul olyan váratlanul előálló helyzet is, amelyben két háztartás együttes erőfeszítésére van szükség (például terménymentő betakarítás jégeső alatt).

A tervezett, csoportos kaláka esetében lehetséges olyan változat is, ahol a háztartás a viszonzást más háztartásoktól kapja, mint akinek segített. Brandes (1975) érzékletesen mutatja be, hogy ezek a változó összetételű csoportos kalákák hogyan fogják át a falu egészét.

1. ábra

A változó összetételű csoportos kaláka

Forrás: Brandes, 1975.

Ebben a csoportban Ego-hoz képest van egyidejű (A és D) és különidejű (a többi) kaláka is. Ez felfogható egy olyan cseresorozatnak, amelyben egyidejű és különidejű csoportok kapcsolódnak össze egy hálózattá.

A hálózat azonban több mint munkaszervezet. Akkor is létezik, amikor kaláka éppen nem történik. Sőt általában a hálózat egésze sohasem aktív, mindig csak egyes részei lépnek

* Eredetileg megjelent: *Az „örök” kaláka*, Gondolat, Budapest, 1988. Részletek az 1., 5. és 6. fejezetből.

működésbe attól függően, hogy a hálózatba tartozó háztartások melyik csoportjában válik szükségessé a kaláka, és ezt mely háztartásokkal való korábbi kapcsolataik mentén tudják és kívánják (azok viszonzási képességének pillanatnyi állapota és a köztük lévő egyensúly helyzete függvényében) biztosítani.

Úgy kell a hálózatot elképzelni, ahogy Kane (1979) a rokonságot mutatja be egy olyan faluban, ahol mindenki mindenkinek rokona. Itt attól függően, hogy a háztartások érdekei éppen mit kívánnak, neveztetik a tág rokonság egyik vagy másik része rokonnak, és jönnek létre tranzakciók. Hasonlata szerint a rokonság átlátszó függöny, amely színét a háttértől kapja, színe megváltozik, ha a háttér változik, s elszíntelenedik, ha nincs erős színű háttér. Következik ebből, hogy a hálózat egyes részei szorosabban összetartozhatnak és hosszú távon stabilabbak, míg más részei között lazábbak a kapcsolatok, és gyakrabban változik struktúrájuk.

A hálózat tehát a kalákában részt vevő háztartások szempontjából, mint rugalmas, többé-kevésbé stabil részekre tagozódó, egységes értékrendet jelentő közeg jelenik meg. A kaláka működése szempontjából a hálózat egyfelől mint a viszonzás bizonytalanságát csökkentő tényező, másfelől mint az "illendő viselkedést" kontrolláló szervezet fontos. Az előbbi azt jelenti, hogy a hálózat a cserékben részt vevők számára olyan munkaerőtárház, amelyhez – ha a szükség úgy kívánja – fordulni lehet kalákakapcsolatok létrehozása céljából. Létezése a háztartások mint gazdasági egységek számára azt jelenti, hogy a kalákaival mint a külső munkaerő megszerzésének egyik lehetséges módjával hosszú távon számolhatnak, mert mások is ezt teszik, tehát lesz kivel kalákázni a jövőben is. Nő a kaláka alkalmazásának "hasznossága" azáltal, hogy minél több a potenciális kalákatárs, annál könnyebb társat találni a kalákához. A hálózat ugyanakkor vonatkozási csoportot is jelent a háztartások számára. Ehhez megvan a szankcionáló képessége, képes a hagyományok átmentésére, illetve a kaláka működtetésének módját, az összemérés-nyilvántartás technikáját a következő generációk számára is megtanítani.

A hálózat beágyazódik a háztartásokat tőle függetlenül is összekötő primer csoportok rendszerébe. Ha a hálózatot a kaláka saját társadalomszervezeteként írjuk le, akkor a háztartások közötti primer csoportok rendszerét mint a kaláka működését a hálózat áttételén keresztül szabályozó külső társadalomszervezetet foghatjuk fel.

A kaláka külső társadalomszervezetének stabilitása is hozzájárul ahhoz, hogy a kaláka az egyensúlytalanságon keresztül megvalósuló egyensúly és a hosszú-távúság bonyolult feltételei ellenére működni képes. A primer csoportok rendszerébe való beágyazottság biztosítékként is szolgál. Erről Bourdieu (1973/1978) így ír:

“minthogy csak ismerősök, azaz rokonok vagy barátok között jön létre ilyen szerződés (a kölcsönös segítségnyújtás – S. E.), ennek a jövőjét maga a jelen biztosítja; nemcsak a kölcsönös tapasztalat, mely szerint a szerződő felek mindegyike ismert arról, hogy betartja a kötelezettségeit, hanem, s főként, az az objektív viszony, mely a feleket egymáshoz kapcsolja. E viszony az adott tranzakciót messze túléli, s a cserejövőjét biztosabban szavatolja, mint mindaz az explicit és formális jogszabály, mellyel a hitel kénytelen magát felvértetni, ha egyszer a szerződő felek közötti viszony teljes személytelenséget feltételezi.(245 old.)”

A hálózat és a primer csoportok rendszere közötti viszony természetesen nem egyirányú. Így nemcsak a primer csoportok rendszere mentén szerveződik hálózat, de a primer csoportok rendszerének alakulására is hat a kaláka hálózata. Például a hálózat működésének feszültségei visszahatnak a primer csoportok rendszerére. Ha a hálózat sikertelensége miatt szűnik meg működni, akkor ez nyomot hagy a háztartások más jellegű kapcsolataiban is, a cserekapcsolatok más hálózatai megroppanhatnak, de a primer csoportok rendszerét összetartó erőkre nézve is káros lehet a hálózat sikertelensége.

A kaláka alkalmazásának ésszerűségét a háztartás szemszögéből legjobban egy házépítés példáján lehet bemutatni. Vizsgáljuk meg a kalákázó és a piaci építkezés összköltségének változását az építési idő függvényében.

A 2. ábra I. részében a bérköltségek alakulása látható. Feltételezve, hogy a piaci bér (P) átlagosan x Ft/óra, és a kalákamunka (K) kieső jövedelme átlagosan y Ft/óra (ahol y kisebb x -nél), továbbá, hogy a háztartásnak van elegendő pénze szabadon dönteni, hogy mennyi piaci munkát vesz, akkor (a lehető legegyszerűbb esetben) egy egyenes írja le az építés bérköltségeinek alakulását a kaláka-piaci munka párosításától függően. Az összes bérköltség akkor a legmagasabb, ha minden munkát piacon vesz meg a háztartás, és fordítva.

Az ábra II. részén az építkezés egyéb költségeinek alakulása látható az építési idő hosszának függvényében. Látható, hogy egy A érték alá nem mehet egy ház felépítésének költsége, hiszen valamennyi állandó költsége minden házépítésnek van. Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel, hogy minden ház egyforma nagy és azonos minőségű, illetve, hogy az építkezés anyagköltsége és állandó költsége is azonosak. Ha ez igaz, akkor a korábban bemutatott bérköltségeken felül csak az úgy nevezett tranzakcionális (szállítás, szervezés, raktározás, információszerzés, stb.) költségekben térnek el a modellben elképzelt házak építési költségei.

Ezek a tranzakcionális költségek a modellben U alakúak. A kérdés: miért? Azért, mert a túl gyors és az elhúzódó építkezés egyaránt növeli az egyéb költségeket.

2. ábra

A bér- és egyéb költségek, az építkezési idő és a kalákamunka aránya

A túl gyors építkezés során:

- a sietség miatt az építkezőt többletszervezési idő és költség sújtja, például a szállítások és az anyagbeszerzés koordinátlanságából fakadó üresjáratok, többletborravaló az azonnali fuvar-, és anyagbeszerzés miatt, az olcsóbb áruk "kivárásos" megszerzésének előnyeitől való elesés stb.;
- meg kell fizetni a munka legmagasabb piaci árát, hogy a felvonulási idő a minimális, a munka hatékonysága maximális legyen;
- mindehhez sok pénz kell, aminek megszerzése vagy többletkamat-terheket, vagy többletkötelezettséget jelent;
- a sietség végül rontja az építés minőségét is (anyagpazarlás, munkaminőség stb.).

Látható, hogy az adott példában az egyéb költségek görbéje a 3. év után meredeken nő. Ez arra utal, hogy az önkiszákmányolás egyéb költségei gyorsulva szaporodnak az idő múlásával. Az építkezés elhúzódásából fakadó többletköltségek azonosak az önkiszákmányoló építés kapcsán említettekkel:

- az anyagok, szolgáltatások árának emelkedése;
- az infláció miatt a pénz értékének csökkenése;
- a tárolás költségeinek növekedése (ha fizetni kell érte azért, hogy az építési területen tárolják az anyagot, akkor a tárolási veszteségek, károk miatt);
- a már meglévő épületrészek állagromlását helyrehozandó többlet-anyagköltség és -munka;
- az építkezés alatti lakásmegoldás kiadásai.

Végül az ábra III. részén az építési idő alakulását ábrázoltuk. Ez a 3. év után gyorsan ellaposodik, ami azt fejezi ki, hogy ha az építkezés elhúzódásának mértéke fokozódik, és ez akár az építkezés soha be nem fejeződését is jelentheti.

A kétféle költség együttes alakulását, az építési idő hossza és a kaláka-piaci munka kombinációinak összefüggését az a , (b_{min}) , (b_{max}) és a c egyenesek segítségével vizsgáljuk. Az a egyenes azt mutatja, hogy a lehető leggyorsabb építéshez maximális bérköltség és jelentős mennyiségű egyéb költség szükséges. A c egyenes szerint ha csak kalákaival építkezik a háztartás, az a bérköltségek minimalizálását jelenti ugyan, de a hosszabbodó építési idő miatt az egyéb költségek emelkednek. Ugyanakkor az egyéb költségek minimumánál a bérköltség minimuma magasabb. Az építés összköltségének minimuma – amelynek elérése minden kemény költségvetési korláttal rendelkező háztartás célja – valahol a (b_{min}) és a (b_{max}) egyenesek között található, attól függően, hogy a modellnek milyen konkrét pénzürtékeket adunk. Ami számunkra ebből következik, a kiinduló feltételezések teljesülése esetén a racionálisan gondolkodó és erőforrás-korlátos háztartások számára a kaláka az esetek túlnyomó részében ésszerű, „megéri”.

A falusi házépítés kényszerei az 1980-as években

Induljunk ki abból a tényből, hogy a vidéki háztartások lakáshoz szinte kizárólag csak úgy juthatnak, hogy építenek maguknak. Szövetkezeti, állami erőforrásokból lakás gyakorlatilag nem épül vidéken.

Fokozza az építkezés kényszerét a szülőktől való elkülönülés-elköltözés normájának általánossá válása is (Zsigmond 1978). Emiatt a szülők vagy több házat kénytelenek felépíteni életük során, vagy saját házukat építik olyan nagyra, hogy ott a gyerekgeneráció is külön életet élhessen.

Ugyanakkor a vidéki háztartások döntő többségének nincs elegendő pénze ahhoz, hogy házat „kulcsátadásig” építse. Az OTP-hitelek hatvanas évek óta egyre szélesebb körben való elterjedése és a vidéki második gazdaságbeli jövedelmek növekedése ellenére pénz általában csak az építkezési anyagokra, illetve az OTP-hitel felvételéhez szükséges munkák elvégzésére elég.

Az építkezés telek- és anyagköltségeinek növekedése is erősen és növekvő mértékben terhelik a háztartás pénzforsait. Az építési költségek növekedésében folytonos telek- és anyagihiányon, az ezekre ráépülő helyi monopóliumok „feketepiacainak” árfelhajtó hatásán és a gyakori állami áremeléseken túl döntő szerepet játszik az, hogy vidéken az építési anyagok megkeresésének és szállításának nagyok a költségei, amelyek tovább nőnek a szállítóeszközhiány és az „üresjáratok” (amíg megtalálják, hogy hol és mit lehet olcsón megvenni) miatt.

A nem hivatalos – de az adott technológiai szinten jól használható – építési szaktudás általánosnak mondható vidéken. Ennek két, egymást erősítő oka van. Egyrészt a házépítés félig-meddig mindig is a háztartások feladata volt, így kialakult az a „helyi szaktudás”, amelynek többé-kevésbé minden vidéki lakos birtokában van. Másrészt a vidékiek adják ma is az állami-szövetkezeti építőipar munkásságának zömét, így elleshetik azt a szaktudást, amivel a hivatásos szakemberek rendelkeznek. Ez a szaktudás meglehetősen „konzervatív”, hiszen a tudás „leszivárgása” lassú folyamat, és az ilyen módon megszerzett illetve áthagyományozódó tudás tehetetlenségi ereje is nagy. Ne feledjük továbbá, hogy a házépítés technológiája sem változik, így érthető, ha annak tudáselemei is „ellenállnak” a változásnak.

E szaktudás ellenére a szakmunka hiánya állandó. Részből, mert van olyan munkafázis, ami nem végezhető el nem hivatalos tudással, lévén speciális tudás, illetve eszköz kell hozzá, és a tanács is megköveteli a hivatalos szakember részvételét. Részből, mert az építőipar a városba szívja a munkaerőt, és nem csak a „hivatalos” napi 8 órára. A magasabb kereseti lehetőségeket nyújtó városi második gazdaság építési munkaerő-piaca elszívja a munkaidő utáni és hétvégi munkaerő kapacitás egy részét. Könnyíti ezt, hogy az állami építkezések környékén mindig megszerveződik a magánépítkezések második munkaerő-piaca is. A vidéki brigádok a munkák közös felvállalásával bekerülnek a város második gazdaságába, ahol a vidéki jövedelmi lehetőségeket tetemesen meghaladó pénzért kézzől kézre adják őket.

A vidéki házépítéseknél még a helyben lakó kisiparosokra lehet leginkább számítani, de ezek kapacitása is kisebb, mint a kereslet. Egy kisiparos így jellemezte saját helyzetét:

„Évente vagy két lakást építünk föl. Az embert megismerik a munkája után. Akinek tetszik, jön és érdeklődik, hogy nem vállalnám-e el a munkát. Én segíteni tudok a terveket megszerezni és tanácsot is adok, hogy lehet elindulni az építkezéshez. Ha látom, hogy komoly a szándéka, mindent megteszek. Van úgy, hogy a terveket is megcsináltatom, neki csak be kell adni a tanácshoz. Van jó összeköttetésem a tervezőkkel is.

Úgy vállalom mindig a munkát, hogy előre ki is kötöm az illetőnek, hogy a segédmunkást mindig ő biztosítja. Én nem szeretek járkálni, meg félek, hogy be fogok csapódni a segédmunkás ajánlásánál. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a segédmunkás napszáma még 150 Ft volt – reggel 6-tól este 6-ig, egy óra ebéddel. Most már 300 forint. De nagyon nehéz napszámot kapni. Az emberek, ha tehetik, inkább nem dolgoznak, vagy inkább mennek a kertbe, a szőlőbe, úgyhogy inkább a rokonság fordul elő jobban az építkezésnél. A házak szinte kizárólag ilyen segítségi alapon épülnek fel. Sokszor kisiparos csak ahhoz kell, hogy jogilag legyen olyan személy, aki irányítja az építkezést és szaktanácsot adjon. Megmondja, hogy milyen betont keverjenek, s az hogy legyen bedolgozva, hogyan menjen a falazás és a tetőmunkák. Az ember lényegében nem dolgozik, csak irányít, tanácsokat ad, meg ellenőrzi a munkát. Ilyen tanácsadó szerepért órára fizetnek. Ez nem jó üzlet, hiszen ha az ember maga építi, jobban alszik, hiszen tudja, hogy csinálta. Meg aztán ha így is, úgy is ott kell lenni reggeltől estig, az ellenőrzésért kapott 2-300 forint naponta nem

olyan sok pénz, ha viszont az ember a szakmájával dolgozik, akkor 4-500 forintja megvan naponta. (Sik, 1988 111-112 old.)”

Az interjúrészlet azt is mutatja, hogy a segédmunka kínálata is korlátozott vidéken. Egyrészt a szakmunkások közé tagolódva ők is „átszívódnak” a város munkaerő-piacára, másrészt a szakképzetlen munkaerőt esetleg jobban tudják kihasználni, ha mezőgazdasági kisárutermelést folytatnak.

Mindezek eredményeként a vidéki kisiparosok és napszámosok bére gyorsan nő. A munkaerő-piaci hiány adta monopolhelyzetben az sem meglepő, ha a szaktudással, jogi ismeretekkel nem rendelkező falusi építkezők kiszolgáltatottak a jó összeköttetésekkel is megerősített kisiparos garázdálkodásaival szemben.

Az anyagárak növekedése és a munkaerő-piac magas bérei ellenére sem lehet az építkezés anyagaival és munkáival takarékoskodni. Egyrészt nem lehet a komfortigényeket csökkenteni, mert az építési engedély követelményein túl az ellentmondana a városiasodás, a presztízsigény normájának is. A ház (helye, nagysága, magassága) régebben is fontos státuszt, presztízst kifejező jószág volt, ugyanis hosszú távon és feltűnően képes láttatni a háztartás helyzetét. De míg korábban a helyi társadalomban elfoglalt helyet a „rend”-nek megfelelő, a többihez hasonló ház jelentette, újabban a tekintélyt mindinkább a különlegesség és a luxus, az extra nagyság jelenti. Fokozza a ház presztízsadó jelentőségét, hogy a többi hagyományos presztízsjószág (föld, ló, állatállomány) elvesztett funkcióját is át kell vennie.

„Jelenleg a ház került a föld helyére, a varsányi értékrend középpontjába... A ház szinte szimbolikus fontosságát mutatja, milyen sok szempont játszik közre megítélésében. Állandóan van valami újítás (pl. redőnyös ablak), amit a továbbiakban mindenki kötelezőnek érez magára nézve. Ilyen újításnak indult Varsányban pl. a »manzárd«-tető, merőben dekoratív jelentőséggel. Építését később a tanács betiltotta, 5000 forint pénzbírságot helyezve kilátásba. A tiltás után, vállalva a büntetést is, még kb. 20 ilyen házat építettek fel.

De igen lényeges szemükben a ház magassága is. Előfordult, hogy valaki csak azért leszedette a háza tetejét, hogy szomszédjáénál pár centivel magasabbra rakassa. Újabb divat a parketta. Mivel a gyakori sár miatt nem praktikus, legalább a belső, alig használt szobába ilyen rakatnak. Igen fontos a helyiségek száma is. Konyhából pl. kettő a norma, egy bent a házban és egy nyári konyha. Figyelemre méltó, hogy még a fiatal házasok többsége is előbbre valónak tartja a második konyha megépítését a fürdőszobánál.” (Jávör 1978, 308-309 old.)

A nagyobb és komfortosabb házak építését az is indokolja, hogy a házépítés a vidéki konjunktúra során felhalmozott pénz lehető legjobb értékállóságú felhasználását is jelenti. Ez a pénz ugyanis termelőeszközbe, földbe nem, vagy alig befektethető, a tartós fogyasztási javak felhalmozása ma már csak a „lemaradók” számára befektetési cél (és ezért

presztízskifejező képessége mind korlátozottabb). Ennek egy változata, amikor a kalákával felépülő ház tudatos piaci értéknövelő célt szolgál.

Belátható ugyanakkor, hogy egy tipikus vidéki háztartás nem képes a házépítés munkatevékenységeit saját maga elvégezni. A mai vidéki háztartások azért nem tudják a házépítéshez szükséges összes munkát biztosítani, mert átlagosan legfeljebb két teljes értékű (férfi, nagyfiú) és egy-két részmunkaerő (asszony, kisebb gyerek, idősök) van birtokukban. Ez pedig a házépítés számos fázisában kevés.

Ráadásul egyrészt a háztartás férfi tagjainak munkaereje hétköznapokon átlagosan 8-10 órára le van foglalva, másrészt a férfiak feladata a házépítés szervezése, az anyagbeszerzés, az ügyintézés is, ami az építkezés során sok időt igényel, és az építkezés végső költségeit döntően befolyásolja.

Gyakran a drágaság miatt az építőanyagok kiváltásához is szükséges a háztartások saját munkája. Ez lehetséges bontással és az építési anyag termelő előállításával, de rászorulhat a háztartás arra is, hogy az építőanyagokat ledolgozásszerűen viszonzza:

„a már használt anyagok egymás között olcsón cserélnek gazdát. De gyakran ingyen, azaz: »majd adsz valamit, ha én leszek szükségben. Hanem az az igazság, hogy még ennyit sem kell mondani. Mert természetes, mint az is, hogy az értékkülönbségeken nem szokás sokat rágódni: »nekem megmaradt, a Tüzép meg nem veszi vissza«. »Hát jól van, ha megnövök, meghálálom«. De ez csak látszólagos könnyedség. Mikor a viszonzásra nyílik alkalom, az illető igenis számon tartja, hogy ő most milyen értéket tud adni, s ha kevesebbet, kipótlásán igyekszik. Alkalmi fuvarral, kétékezi segítséggel, még gyümölcscsel is így nyár végén. S ha most nem, majd a jövő építési szezonban. Sürgősség nincs – becsület van: a linkek, a kapzsik, a feledékenyek hamar kiesnek a rostán.» (Kunszabó 1983, 112-3 old.)

Két további tényező is akadályozza, hogy a háztartás maga végezze el az építőmunkák zömét. Ezek: az építési technológia munkaigényessége és az építkezés sürgőssége. Az építkezés technológiája régóta változatlan. Nyilvánvaló, hogy a vidéki házak építészek által annyit szidalmazott csúnyasága és az építkezés „alacsony hatékonysága” sem magyarázható csupán rossz ízléssel és maradisággal, hanem inkább egy kényszerhelyzet védekező reakciója ez.

A hagyományos technológia nem csupán azt jelenti, hogy sok élőmunka szükséges a ház építése során, de azt is, hogy az építés egyes fázisaiban egyidejűleg több ember közös munkájára van szükség, ami nagymértékben növeli a házépítés szervezésigényét. Ugyan közvetítőlegesen előre tervezhető, hogy hány ember, és körülbelül mikor kell az egyes munkafázisokhoz, de mivel ezek a munkacsoportok a hétvégeken vagy a saját szabadság idejére állnak össze – és gyakran sokfelé eljáró, sokfelé munkát végző emberről van szó, akik a kalákát a saját háztartásuk munkáinak elvégzése, a különmunka vagy pihenés helyett

végzik, ezért nagyon jól kell megszervezni az építést, hogy ne herdálják el a segítők idejét, mivel ez rontja a hálózat működőképességét, a háztartás presztízsét, a munka hatékonyságát.

A fentiekben jellemzett helyzetben és technológiával a házépítés egy-két építési ideny alatt befejezhető. Az már a háztartás pénztartalékának, felfordulástűrő képességének, ambíciójának, túlmunkavégző képességének függvénye, hogy mikor tekinti az építkezést „befejezettnek”, vagy a lakhatóvá válás után milyen komfort- vagy luxusépítéseket és -szereléseket – és milyen ütemben – végez el a házon.

Az építkezés sürgősségét sok tényező magyarázza. Az építkezés ideje alatt a háztartás élete szétzilálódik. A hétvégek, az esték és a szabadság szervezéssel, építómunkával telnek, a háztartás „hajt”, minden más tevékenység a házépítésnek rendelődik alá. Fokozza ezt, hogy az építkezés ideje alatt általában kényszer-lakásmegoldás, olykor egy-egy költözés, is szükségessé válik. Egy sajátos „építkező életmód” alakul ki, aminek elhúzódása az elszegényedés veszélyeit rejti magában.

Az építkezés sürgősségét indokolja az is, hogy a háztartás mezőgazdasági, általában többletjövedelmező tevékenysége sem szüneteltethető sokáig, ám az építkezés alatt mindezek végzése nehézkes. A különjövedelem-szerzés zavara sem tarthat sokáig, mert ez akkora jövedelem kiesést eredményezhet, amely a házépítés további elhúzódását, a fogyasztás további korlátozását eredményezheti, amit a háztartás nehezen visel el sokáig társadalmi mellékhatások nélkül.

Sürgeti az építés befejezését az anyagárak növekedése – amit jó megelőzni az építkezés gyorsításával, és a tárolási-szervezési-keresési idő rövidítésének igénye is.

Végül az időjárás is sürgeti az építetót, hiszen egyrészt a tél beállta előtt jó fedél alá kerülni, másrészt a munkák nem folytathatók télen.

Mindent egybevetve belátható, hogy az átlagos vidéki háztartás nem tudja felépíteni házát csak az otthoni és a munkaerő-piacon vett munkával. Úgy is összefoglalhatjuk a fenti részt, hogy az önkiszákmányolás Szkhüllája és a pénzügyi ellehetetlenülés Kharübdiszé között hanyódó háztartások a kaláka segítségével „élik túl” az építkezést. A kaláka elterjedtsége az 1980-as évek falusi Magyarországon tehát nem annyira a kaláka olcsóságának, kellemességének és hatékonyságának volt betudható, hanem annak, hogy jobb megoldás nem volt helyette.

A kaláka hosszú távú olcsóságát időbeli szétteríthetősége szavatolja. Mint a következő ábra mutatja, a kalákázás során a háztartások az építés idejére külső munkát kényszerülnek kölcsönkérni. A kaláka lényege az, hogy a kölcsönzött munka viszonzása időben szétteríthető, tehát a kölcsönt hosszú idő alatt, kis egységekben lehet visszaadni (3. ábra).

3. ábra

A munka időbeli szétterítődése kalákázással

A háztartás "normális" gazdálkodása során a munkaerő-kapacitás a munkaerőigényt kicsivel meghaladja. A kalákát a munkaerőigény nagymértékű megnövekedése okozza. Ez lehet korábbi munkák viszonzása és majdani viszonzás megelőlegezése, tehát az ábrán látható kalákát hosszabb-rövidebb idővel megelőzi, illetve követi a háztartás más számára végzett viszont-munkája. Az első esetben a kalákát alkalmazó háztartás korábban mások számára végzett munkát (ezt kapja most vissza), a második esetben másoktól kap "kölcson" munkát, amit majd viszonz. A kapott és adott munkák területeinek megközelítően azonos nagyságúaknak kell lenniük hosszú távon, hogy teljesüljön a hozzávetőleges egyensúly tétele.

A lényeg, hogy a kaláka lehetővé teszi, hogy a háztartásnak ne kelljen az építés nagy munkája során önkiszákmányolnia, hanem kölcsönözhet a kalakahálózathoz munkát, amelyet részben már előre ledolgozott, részben majd viszonz.

A kaláka és a piaci munka költségviszonyait nemcsak az időbeli szétteríthetőség módosítja a kaláka javára. A kaláka költségeit csökkenti az is, hogy:

- a kalákához kapcsolódó altruista munka csökkenti a munkaköltségeket;
- a kaláka jól társítható az otthoni munkához. Ez viszont a háztartások "természetes adottságként" tételezett, s ezért olcsó (ha nem is ingyenes) erőforrása. Következik ebből, hogy a kalákamunka kieső jövedelme is alacsony lesz;
- kalákamunkára gyakran olyan töredék munkaidők is alkalmasak, amelyek jövedelemszerzésre nem lennének alkalmasak. Így "szabad idő" használható fel munkavégzésre, ami szintén csökkenti a kalákamunka kieső jövedelmét;
- a kaláka társadalom- és munkaszervezetének is vannak költségcsökkentő elemei. Ilyen az ital-ételfogyasztás ceremoniális jellege, ami nem csupán a munka "fizetsége", hanem egyben olyan beruházás is, ami a társadalmi kapcsolatok rendszerét fenntartja-megőrzi, és így nem számítható a teljes költség az építéshez. Így hát a primer csoportok rendszere is, ami "természetes" léténél fogva külön költséget nem igénylő módon teszi lehetővé a kaláka szervezését és szolgáltat biztosítékot a viszonzásra. A kaláka munkaszervezete a munka hatékonyságának növelésével járul hozzá a költségek

csökkentéséhez azáltal, hogy noha sem robotolást, sem kizsákmányoló hajtást nem tesz lehetővé, ám a rossz minőségű, megbízhatatlan munkát sem tolerálja.

A kalákázás előnyei és hátrányai a mai Magyarországon

Alaposan szemügyre véve azokat a helyzeteket, amelyekben a háztartások kalákáznak, felfedezhetünk bennük olyan alapvető hasonlóságokat, melyek mentén csoportosíthatók a kalákát életre keltő helyzetek.

Van úgy, hogy a kalákának nincs elsődleges gazdasági célja. Ilyen a szórakozás, a kapcsolatópolás miatt létrehozott kaláka. Természetesen másodlagosan az ilyen kalákának is lehet gazdasági célja, például a munka hatékonyságának növelése (rövidtávon a monotónia csökkentése, hosszabb távon a munkára nevelés által).

A munka hatékonyságának növelése gyakran elsődleges célja a kalákának. Ilyenkor a háztartások maguk is elvégezhetnék a munkát, de mivel a kaláka során bekövetkező munkamegosztás és/vagy munkaegyesítés megnöveli a munkavégzés hatékonyságát, ezért az erőforrásaikkal racionálisan gazdálkodó háztartások kalákát hoznak létre, ahelyett hogy külön-külön küszködnének. A munkamegosztás előnye a komparatív piaci haszonhoz hasonlítható. A különböző szaktudással rendelkező háztartások így módon mentesülnek a beruházástól és a fenntartási költségektől (tanulástól), a munkavégzés szakszerűbbé, jobb minőségűvé válik többletráfordítás nélkül. A munka egyesítése gyorsabb és hatékonyabb munkavégzést tesz lehetővé, továbbá csökkenti a szükséges kiszolgáló személyzet létszámát.

A kaláka alkalmazásának oka legtöbbször azonban az otthoni munkaerő hiánya. Célszerűnek látszik két csoportba sorolni a kalákázást kikényszerítő otthoni munkaerőhiányt. Az egyik esetben valamilyen zavar miatt bomlik meg a háztartás munkaerő-gazdálkodásának egyensúlya (betegség, ünnepség, távollét, rossz időjárás). Ezekre a helyzetekre jellemző, hogy váratlanul jelentkeznek és átmeneti jellegűek. Ha (és amíg) nincs zavar, akkor (és addig) a háztartás nem kalákázik. A zavar váratlansága és átmenetisége azonban nem jelenti azt, hogy a háztartások ne számíthatnának a zavar bekövetkeztére. Azt ugyan nem lehet tudni, hogy mikor áll elő ilyen szükséghelyzet (és hogy az pontosan mi lesz, meddig tart stb.), de kisebb-nagyobb valószínűséggel minden háztartás „betervezi” a zavar bekövetkezésének esélyét, és mindenki biztosra veheti, hogy előbb-utóbb valamilyen „zavar” éri. Mindebből következik, hogy a zavarelhárítás igényli és lehetővé is teszi a kaláka tervezését. Ez a terv az ad hoc, azonnali, gyors kalákázás lehetőségét kell, hogy biztosítsa anélkül, hogy ennek időpontja, időtartama, munkai igénye stb. pontosan előrelátható lenne. Ennek a célnak hosszú távú,

altruista elemekkel erősített, biztonságos, de nem gyakran használt (inaktív állapotban jól „konzerválható”) kalákakapcsolat felel meg leginkább.

A másik esetben a kalákát a háztartás védekezésékként alkalmazza akkor, amikor egy feladat elvégzésére képtelen lenne önmaga. Az ilyen feladatok nem csupán előre láthatóak, de mivel ezek közismert és jól kalkulálható külső kényszerekre adott „válaszok”, ezért viszonylag jól becsülhető a munkaigényük és az időtartamuk is. Ennek megfelelően a háztartások eleve tervezhetik, sőt előre meg is szervezhetik a kalákát, valahányszor szükségessé válik az adott munka elvégzése. Itt tehát nem a háztartás átmeneti és váratlan munkaerőhiánya a kaláka oka, hanem az, hogy a háztartások más megoldás hiányában kalákázni kényszerülnek, s ez előreláthatóan, el nem kerülhetően, és majd minden háztartásra kiterjedően így megy végbe.

A következő táblázatban a kalákázás négyféle típusának legfontosabb jellemzőit foglaljuk össze:

1. táblázat

A kaláka típusainak jellemzői

	Nem gazdasági célból szervezett	Hatékonyágfokozó	Munkaerőhiány által kényszerített	
			Zavarelhárító	Védekező
			Kaláka	
A csere domináns típusa	altruista cseremunka vagy kaláka	kaláka	altruista cseremunka vagy kaláka	kaláka
Tipikus munkafajták	háztartási munka, szolgáltatás	mezőgazdasági munka	szolgáltató, szociális, mezőgazdasági munkák	házépítő, szolgáltató munkák
Jellemző munkaszervezet	csoportos, egyidejű	páros vagy csoportos, egyidejű	külön idejű, páros	külön idejű, csoportos
Elterjedtsége a mai Magyarországon	ritka	ritka	általános	általános
Jellemző alternatív munkaerő-elosztó intézményei	nincs	munkaerőpiac	altruizmus, otthoni munka (önkizsákmányolás), munkaerőpiac	otthoni munka (önkizsákmányolás), munkaerőpiac

A nem gazdasági célú kaláka értelemszerűen a legkevésbé gazdálkodásorientált. Felfogható a primer csoportok rendszerében végbemenő olyan tevékenységnek, amely a kalákahálózaton

keresztül, munkavégzéssel egybekötve történik, de a hálózat, a külső társadalomszervezet építése önmaga e tevékenység fő célja.

A hatékonyságfokozó kaláka akkor fordul elő, ha a háztartás a kalákát a többi munkaerőforráshoz képest hasznosabbnak, hatékonyabbnak tartja. Ez tartós kalákahasználatot, racionális, de nem piaci tervező magatartást feltételez. (Jellemzően ilyen a mezőgazdaság szezonálisan ismétlődő, páros vagy csoportos, egyidejű kalákákat igénylő munkáinak túlélése mindmáig).

A zavarelhárító kaláka ezzel szemben a váratlanul bekövetkező „bajok” kezelésére alkalmas. Mivel kiszámíthatatlanul válik szükségessé, de ilyenkor sürgősen kell, ezért a hosszú távú páros kapcsolat az erre legalkalmasabb munkaszervezeti forma, amelyben altruista jellegű cseremunkák mennek végbe.

A védekező kaláka a hatékonyságfokozó kalákához hasonlít abban, hogy tervezhető a háztartás számára a kalákázás szükségessége, mert tapasztalatai, és más háztartásoktól nyert tudása alapján előre látható, hogy az adott feladat elvégzéséhez kell majd a kaláka. Ugyanakkor a zavarelhárító kalákához is hasonlít abban, hogy külső eredetű okok miatt munkaerőhiány-kényszer a kaláka oka.

A kaláka azonban nem csupán hasznos, a piaci vagy az altruista munkánál bizonyos helyzetekben előnyösebben alkalmazható, az otthoni munkához jól társítható, annak hatékonyságát fokozó, a védekezést és a zavarelhárítást jól szolgáló intézmény, hanem gond és feszültségforrás is lehet a háztartás számára.

A kalákát számos olyan tulajdonság jellemzi, amely konfliktusok forrásává válhat (lásd a hosszú távúság, a nyilvántartás hozzávetőlegessége, az értékelés-kalkuláció bizonytalansága, a primer csoportok rendszerébe való beágyazottság, a csoportmunka szervezésigénye és a hálózat fenntartásának társadalmi költségei stb.).

A hatékonyságfokozó kaláka alkalmazásának hatására csak az élömunka hagyományos alkalmazási formáinak hatékonysága növekszik, ezért azokhoz a háztartásokhoz képest, ahol innovációra, modernizációra került sor, a kalákázás paradox módon fokozhatja az ezt sikeresen alkalmazó háztartások hátrányát. A kaláka segíti a hagyományos *skillek* tovább élését, a beruházás elhalasztását azzal, hogy az élömunkát jobban kihasználhatóvá teszi. Ily módon ugyan a kalákázók rövidtávon előnyt élveznek az innovatív háztartásokkal szemben, hiszen beruházások nélkül, a hagyományos tudást felértékelve, a hálózat közösségének erejére támaszkodva juthatnak többletermékhez, de hosszú távon ez a hátrány is lehet.

A zavarelhárító kaláka hosszú távon azt jelenti, hogy a háztartás rendszeresen nem képes ellátni feladatait zavarok idején, illetve hogy a zavarok állandósultak. Ez azt eredményezheti,

hogy a háztartás önállósága megkérdőjeleződik, a háztartás kliensi helyzetbe kerül, más háztartás részévé vagy annak alárendelt – független egységévé válik. A kaláka mentén ugyanis elszaporodnak az altruista cseremunkák, amelyek munkával való viszonzásának képtelensége mindkét fél számára egy idő után nyilvánvaló lesz.

A védekező kaláka hatásai alapvetően térnek el az eddig vizsgált két kaláka típusaitól. Míg azoknál csak hosszú távon és csak meghatározott feltételek között, más tényezőknek alárendelten voltak jellemzők a kaláka negatív hatásai, addig a védekező kaláka negatív hatásai rövidtávon is érzékelhetők, s a pozitív hatásokkal keveredve hatásuk nem lebecsülhető erősségű. A következő ábrán összefoglaljuk, hogy a védekező kalákának milyen pozitív és negatív hatásai vannak a háztartásra.

4. ábra.

A védekező kaláka hatásai

Láttuk, hogy a kalákázás négyféleképpen jelent változást a háztartások munkaerő-gazdálkodásában:

- külső munkaerő kerül a háztartás birtokába, melyet
- vizsgozni kell
- egy későbbi időpontban, ami
- a hálózatban való aktív részvételt is feltételezi.

A hálózat kiterjedése során növekednek a háztartás kapcsolatfenntartási költségei és a primer csoportok rendszerében a feszültségek lehetősége. Szépen illusztrálja ezt a háború utáni igavonóhiány miatt elterjedő cimborálás következő példája is:

„A lóhiány összehozta az embereket, egy pár lónak rendszerint két gazdája volt, meg kellett egyezniük tehát, hogy melyik napon kinek dolgoznak a lovak. S ha meggondoljuk, hogy a sürgős mezei munkák idején a gazda legszívesebben egész idejét a határban töltene, elképzelhetjük, hogy ez a megegyezés nem is volt olyan egyszerű dolog, nagy önfegyelmet és már-már rokoni béketúrést kívánt.” (Duba 1974, 145 old.)

A kalákázás sikerességétől függ, hogy a hálózat hatékonyságának vagy a primer csoportok rendszerén belüli feszültségeknek növekedése a nagyobb. Ettől függ, hogy hogyan alakul a háztartás kohéziója („belső feszültségállománya”).

A kalákának a viszonzási kötelezettség a legerősebb negatív hatása, lévén a kaláka bonyolult, ceremóniát, időérzékenységet, gondosságot igénylő kapcsolati tökefejlesztési tevékenység.

A kalákázás mindig magában hordozza a félreértés, a félrekalkulálás, a felejtés, az átértékelés lehetőségét, amelyek ismét a primer csoportok rendszerének feszültségeit fokozzák. A viszonzás kötelessége ugyanakkor a túlmunka mennyiségét is növeli, ami zavarja az otthoni munka megszokott rendjét, és jövedelem kiesést is eredményezhet, hiszen a viszonzás miatt eleshet a háztartás az azzal időben egybeeső második gazdasági lehetőségektől.

A kalákázás időbeli szétteríthetősége miatt az időtáv növekedésével együtt nő a feszültségek kialakulásának valószínűsége, illetve az otthoni munka rugalmas használatának korlátozottsága is. A kalákák időbeli egyeztetése különösen sok konfliktus forrása lehet:

„Már legénykoromban elkezdtem gyűjteni. Számoltam, feljegyeztem, mennyi a gerendám és mondogattam magamban, »épül a házam«. Huszonhárom gerendával nősültem.... Az esküvő után beköltöztünk szüleim nyári konyhájába. Azonnal hozzákezdünk a ház építéséhez. Mi hatan, testvérek... Találtunk egy elhagyott kőbányát a közelben, onnan fejtettünk követ. Szabadságunk erre ment el, két hétig reggeltől estig követ bányásztunk. Ha nem fog össze a család, mi ketten, két hónapig törhettük volna a követ.

Házasságunk harmadik évében végre elfogytak a férjem gerendái, tető alá került a ház, sőt belülről bevakoltuk és kifestettük. De akkor kezdhettük előlről... Férjhez ment az egyik húgom, neki is kellett kő, vályog, neki is kellett a családi segítség. A negyedik évben kívülről is bepucoltuk a házat, az ötödik évben pedig kívülről befestettük...

Akkor ismét kezdhettük előlről. Férjhez ment a másik húgom...A következő évben megnősült az öcsém, ismét következett a kőbánya, vályogvetés, az alap ásása, a falhúzás... Két évre rá a másik öcsém is megnősült, kőbánya, vályogvetés, alap, fal, de már biztosan tudja a menetrendet.” (Berkovits 1980, 45-6 old.)

Az ilyen feszültségek kezelésének egyik lehetősége a munkák „technológiai” illesztése. Ismét egy-egy mezőgazdasági és építési példa ezekre:

„nagyobb földet vállalóknál speciális növénykultúrák esetében munkacsúcsok jelentkeznek (pl. szőlő, vöröshagyma, fokhagyma, saláta, zöldség vagy egynemű gyümölcsös: őszibarack, meggy, alma). Szabolcsban, Szatmárban, a Kiskunságban, a Három Város határában megfigyelhető bizonyos összeegyeztetés is: fajtánként, vagy más-más gyümölcs termesztése esetén összehangolják az érési időt: előbb az egyiknél korábban érő fajtát szedik le, majd a másiknál a későbbben érőt teljes családi, rokoni bevonással, munkaerőkészlettel.” (Szabó 1981)

„Úgy volt, hogy hozzákezdünk volna mink ehhez az építkezéshez, de nénémék is építkeztek, a szomszéd is, így nem akartuk egybevágni a 3 házat, hogy segíteni tudjunk egymásnak, így én elcsúsztam egy évet. Így ők is jól jártak, én is. Én tudtam odamenni segíteni, most ők jönnek, visszaadják a segítséget.” (Varga 1983)

A kaláka növelheti a háztartások társadalmi költségeit, a primer csoportok – és ezen keresztül az egyes háztartások – belső konfliktusait, feszültségeit, zavarokat idézhet elő a háztartás munkaerő-gazdálkodásában hosszú távon, ami jövedelem kiesést, az otthoni munka és élet zavarait eredményezheti, ami viszont csökkentheti a háztartás biztonságát.

A kalákázás hatásait nem lehet elemezni az alternatív munkaerő-elosztó intézmények (az állam és a munkaerőpiac) vizsgálata nélkül. A szocializmusban lévén az állam lévén a főszereplő, a kalákázás és az állam viszonyát mutatjuk be.

Az állam számára való hasznosságát legjobban munkafajtánként lehet érzékeltetni. A szociális munka mindig is a háztartás „magánügye” volt. Az állam szempontjából a szociális kaláka azóta fontos csupán, amióta a szociális ellátást és biztonságot állampolgári jognak ismeri el. Ezzel mind a jóléti, mind a szocialista állam alternatívát kínál a háztartásnak, hogy „zavar” idején ne kalákázzon, hanem a szociális intézményrendszer juttatásait, szolgálatait alkalmazza (idősgondozás, betegellátás stb.). A „hosszú 80-as évek” magyarországi gazdaságpolitikájának fő célja a 70-es években felszaporodott adósságállomány csökkentése volt. Mivel az exportot mindenáron növelni kellett, ezért központilag visszafogták a beruházásokat és a fogyasztást, és nem nőttek a reálbérek sem. A politikai *status quo* megőrzése érdekében az állami szociális redistribúció a gazdaságpolitikával összhangban cselekedett. A legalacsonyabb nyugdíjak és a családi pótlék kivételével csökkent a pénzbeli szociális redistribúció reálértéke. A természetbeni szociális redistribúció fenntartására és növelésére fordított összegek is – az egészségügy kivételével – évről évre csökkentek a 80-as években. A természetbeni szociális redistribúcióra fordított központi erőforrások visszafogása az amúgy sem modern és hatékony szervezetek működési zavarait, diszfunkcióit gyors ütemben növelte. Ennek volt betudható az a gyakorlat, hogy a kórházak, az óvodák, a bölcsődék a fenntartás elemi erőforrásait is mindinkább a vállalatoktól és a háztartásoktól szerezték be. A háztartások „önként” vállalták, hogy ellátják az óvodát, bölcsődét papírzsebkendővel, használt ruhával, tisztítószerrel, a kórházban pedig végzik a betegek enniivalóval való ellátását, gondozását.

A fentiek alapján belátható, hogy a „hosszú 80-as évek” elején csak két dolog történhetett a magyar lakosság szociális szükségleteivel: vagy kielégítetlenek maradtak, vagy a háztartásoknak kellett kielégíteni őket. Ilyen helyzetben nem meglepő, ha (újra?) elterjedté válik a kaláka. A kalákázás lehetővé tette, hogy az állam ne építse ki a szolgáltatások hálózatát, vagy hogy a szolgáltatók a nagy volumenű ügyleteket vállalják csupán, hogy a

borravalóval nem kecsegtető tevékenységet a nélkül foghassa vissza az ágazat, hogy a lakosság elégedetlensége túlságosan felerősödne.

A mezőgazdasági kaláka lehetővé tette az állam számára, hogy mellőzze a kisgép-importot és a mezőgazdasági szövetkezetek is foglalkozhatnak nagy volumenű feladatokkal, mert a családi üzemben és a háztájiban folyó élők-munka-igényes termelés kalákázással való megfejezése biztosította az olcsó termelést, méghozzá az állam számára másképp meg nem szerezhető „szabad időben”, saját készletéből, a töredékidők hatékony hasznosításával.

Végül a házépítés esetében az állam számára a kaláka eddig felsorolt valamennyi előnye megjelenik. Nő a nemzeti vagyon, csökken a lakáshiány, adóalap keletkezik anélkül, hogy az államot ezért munkaköltségek terhelnék.

Összefoglalva: a kaláka az állam számára olyan ingyenmunka, ami által a lakosság szükségleteinek kielégítése javul, és ami növeli a nemzeti vagyont (sőt olykor az exportálható termékek mennyiségét, illetve az adóalapot is szaporítja). Ezen túlmenően a társadalomszervezet erősödése a deviáns viselkedés valószínűségét is csökkenti, hiszen a túlmunka a fogyasztásnövelés vágyát kielégítve egyfelől leköti az emberek „szabad idejét”, másfelől sikerérzethez juttatja őket. Mindez a politikai hangulat neutralizálását-javítását jelenti, ami szintén nem közömbös a *status quot* kereső állam szempontjából.

A kaláka egyetlen módon lehet gazdaságilag hátrányos az állam számára. A csoportos és nagyobb volumenű védekező kalákák érdekében a kalákázók lopják az állam munkaidéjét. A háztartások számára a lényegében kockázatmentes munkaidő-eltulajdonítás igen hasznos, tekintetbe véve a kaláka koordinálásának nehézségeit, míg a vállalatok általában tolerálják ezeket az időszakos zavarokat a majdani hóvégi-évvégi hajrákra való alku előkészítéseként. A szolgáltató kalákák esetében a munkaidőlopás mellett jelentős az alkatrészlopás és a szerszám-„kölcsonzás” is. Mint ahogy a mezőgazdasági és építési-szállítási munkánál is szükséges olykor a „fuvarkölcsonzás”.

Ily módon kialakulnak és megerősödnek a vállalaton (mint az állam „helyi szervén”) belüli informális csoportok, amelyek azonban saját érdekeikért küzdenek (nem feltétlenül a vállalatéval szemben, és mindig kompromisszumra készen!), ami segíti is, de nehezíti is a vezetés dolgát. Ugyanez a folyamat végbemegy a vállalatok között is, ahol a rossz hatásfokú, monopolizált központi elosztás és a torz piac kettős szorításában küszködő vezetők között újraéled a védekezés érdekében a közvetlen árucseré, és ezek során megjelenik a kaláka is.

A kaláka hátrányai az állam szempontjából kétfélek: a kaláka egyfelől az államilag szervezett gazdaságban mint informális védekező csoport „másolódik le”, másfelől a legális erőforrás-vesztésként jelenik meg. Háztartás és állam jól megél egymás mellett. Egyfelől

úgy tűnik, az állam felismerte, hogy a „hazalopott” munka talán nem is hasznosul sokkal rosszabbul, mint a hivatalos munkaidő alatti munka, másfelől a háztartás is „ismeri a mértéket”, s nem lop annyit, hogy ez szabályozó reakciót váltson ki.

Az állam közömbös magatartása vagy az ösztönzése hosszú távú hátrányai megkülönböztetendők attól a gazdaságtól, ahol az állam tudatosan kizsákmányolja a háztartásokat. Ilyenkor nincs konszenzus állam és háztartás között, hanem a háztartásnak maximális elvonás és minimális juttatás mellett kell újratermelnie önmagát és munkaerejét. Az ezen felül eső részt állami célokra elvonják. Ez a munka militarizálásán alapuló gazdaság, amelyre a XX. század szép példákkal szolgált. (Németország, Szovjetunió, Kambodzsa, Románia, Kína stb.). Ilyenkor a kaláka tilos, hiszen egyfelől magáncélú munkaerő-hasznosítás – tehát „fekete” gazdaság, másfelől, mivel legalább két ember kell a kalákához, már csoportosulás, tehát veszélyes lehet az állam számára mint ellenőrizhetetlen népcsoportosulás.

A kaláka a XX. és XXI. század fordulójának Magyarországon

Az újabb kutatások alapján – noha azok nem a kaláka intézményét vizsgálták – azt feltételezzük, hogy a kaláka az elmúlt két évtizedben sem tűnt el.

Az 1986/7-es időmérleg felvétel segítségével a kalákát, mint a második gazdaság egy intézményét Farkas-Vajda (1989) vizsgálta. Adataik szerint a magyar lakosság egy átlagos napon majdnem öt órát (280 percet) töltött otthoni (zömében, 243 percet, háztartási) és a második gazdaság piacán (17 percet) végzett munkával. A fennmaradó napi 20 percet a háztartások a kalákázás altruista és reciprok jellegű formáinak valamilyen elegyként más háztartásnak dolgoztak segítség- vagy viszonzásképpen.

A kalákázás gazdasági szerepét jól illusztrálja, hogy a saját háztartás számára, illetve a pénzért végzett munkákhoz képest milyen célra használták fel a háztartások ily módon munkaerejüket.

2. táblázat

A munkavégzés célja a saját és a mások számára, valamint a pénzért munkatevékenységet végzők körében (%)

	Saját	Más	Pénzért végzett munka
	háztartás részére		
Építkezés	3	15	6
Mezőgazdaság	23	20	19
Javítás, szerelés	6	10	31
Háztartási munka	68	55	6

Egyéb*	0	0	38
Összesen	100	100	100

* Rakodás, favágás, vízfordás stb..

Forrás: Farkas-Vajda 1989.

A kalákázásra felhasznált idő szerkezete tehát a saját háztartásban felhasznált munka szerkezetéhez hasonlít, megerősítve azt a feltételezésünket, hogy két egymásba fonódó, azonos funkciójú és működési elvű intézményről van szó. Ugyanakkor a kalákázás esetében valamivel magasabb a munka időszakos és csoportos egyesítését igénylő (a házépítés egyes fázisai), illetve a szakértelemcseréből komparatív előnyt ígérő (építkezés és javítás, szerelés) munkák aránya is.

A kalákázás és a háztartási munka társadalmi természetének hasonlóságát a nemek közötti munkamegosztás hasonlósága is jelzi.

3. táblázat

A más háztartások számára és a piaci munkákban való részvétel gyakorisága nemek szerint (%)

	Férfi		Nő	
	Kaláka	Piac	Kaláka	Piac
Építkezés	2,1	0,7	0,2	0,0
Mezőgazdasági munka	3,1	1,3	1,6	1,1
Javítás, szerelés	3,1	2,4	0,6	0,9
Háztartási munka	1,5	0,3	5,2	0,4
Gyerek-, idősgondozás	3,7	0,0	7,9	0,1

Forrás: Farkas-Vajda 1989.

A férfiak nagyobb arányban dolgoznak pénzért, mint a nők, akik ezzel szemben inkább dolgoznak más háztartásoknak szívességi vagy viszonzási alapon. A nemek közötti otthoni munkamegosztás jól tükröződik a kalákázás munka szerinti összetételében, a férfiak a házimunkában „segítenek”, a nehezebb munkákban és szakmunkákban „dolgoznak”. A piaci munkák esetében azt látjuk, hogy a férfi és a nő szerepével össze nem illeszthető tevékenységek (gondozás, illetve építkezés) teljesen hiányoznak a piaci munkavégzésből, tehát a háztartás és az azokat összefűző hálózat határain kívül nem végezhető a nemi szereptől idegen munka.

Az altruista és a reciprok jellegű transzfereket együttesen mutatja a KSH háztartások közötti kapcsolatok alakulását vizsgáló kutatása. Eszerint 1986 és 2000 között van amiben csökkent (gyermekgondozás, építkezés, javítás-karbantartás, másnak adott mezőgazdasági

munka), másban nőtt (háztartási munka, mástól kapott mezőgazdasági munka) a más háztartások számára segítséget nyújtók számának aránya.

4. táblázat

A háztartások közötti munkatevékenységet végzők aránya a segítségnyújtás iránya és a munka típusa szerint (%)

	Másnak segített		Más segített neki	
	1986	2000	1986	2000
Háztartási munka	24	29	15	27
Gyermek-, beteggondozás	35	20	22	13
Javítás, karbantartás	24	15	23	20
Építés	29	10	12	7
Mezőgazdasági munka	29	20	27*	34*

* Ahol a háztartás mezőgazdasági tevékenységet folytatott.

Forrás: Bocz-Harcsa 2001.

Látható, hogy ahol csökken a háztartásközi segítségnyújtás aránya ott ennek mértéke az adó oldalhoz képest sokkal kisebb a kapó oldalon. Ez arra utal, hogy ahol szükség van segítségre, ott 2000-ben sem sokan voltak azok, akik nem kaptak segítséget másoktól.

Azok körében, akik másnak segítettek minden munkatípus esetében nőtt a segítségnyújtásra fordított idő mennyisége.

5. táblázat

A mások számára munkatevékenységet végzők átlagos időráfordítása a munka típusa szerint (perc)

	1986	2000
Háztartási munka	116	135
Idős, beteg ember gondozása	73	84
Nem mezőgazdasági fizikai munka	223	233
Mezőgazdasági munka	182	215

Forrás: Bocz-Medgyesi 2004.

Összességében tehát úgy tűnik, hogy 1986 és 2000 között csak annyiban szűkült a háztartások közötti kapcsolati háló, amennyire az ilyen tranzakciók iránti igény csökkent. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az ötféle munkatípust együtt kezelve azt találjuk, hogy a másoktól kapott segítségből nem részesülők aránya nem csökkent, ugyanakkor a másoknak nem segítők aránya nőtt 1986 és 2000 között.¹

¹ 1997-ben a Magyar Háztartás Panel részeként is készült egy pillanatkép a magyar háztartások segítségnyújtási viszonyairól. Ekkor a háztartások 35%-a adott, 30%-a kapott segítséget az elmúlt 12 hónapban, s ennek hatoda volt házépítés, illetve lakásfelújítás (Albert-Dávid 1998).

*6. táblázat
A másoktól kapott és mások számára munkatevékenységet végzők megoszlása a segítségnyújtás száma szerint (%)*

	1986	2000
Másoktól segítséget kap		
0	54	54
1	18	21
2	16	15
3-5	12	10
Összesen	100	100
Másoknak segítséget nyújt		
0	39	52
1	19	20
2	19	16
3-5	23	12
Összesen	100	100

Forrás: Bocz-Harcsa 2001.

Míg a segítségkapás intenzitása összességében is változatlan maradt a vizsgált közel két évtized alatt, ugyanakkor a mindenben segítők köre erőteljesen leszűkült ez idő alatt. Ez azonban feltételezésünk szerint nem a kaláka intézményének szűkülését, hanem morfológiai és működésbeli változásai sejteti csupán.

A házépítéssel kapcsolatban a kutatók azt tapasztalták, hogy miközben nagymértékben visszaesett a háztartások építkezésre és lakáskarbantartásra fordított tevékenységének ideje (1986-ban 283, illetve 149, 2000-ben 84, illetve 131 millió órát fordítottak a háztartások egy év alatt építkezésre, illetve lakáskarbantartásra), addig akik 2000-ben építkeztek, azok nagyobb mennyiségű segítséget kaptak, s adtak, mint az 1986-ban építkezők. Míg az év egy átlagos napján 1986-ban hat percnyit dolgoztak a háztartások mások házána felépítésén, addig ez az érték 2000-ben csupán 1,5 perc volt. Ám hogy ez a csökkenés a „házilagoss” építkezések elterjedtségének csökkenésével, és nem a kalákázás intézményének eltűnésével függ össze azt jól demonstrálja a következő táblázat.

*7. táblázat
Az építési tevékenységet végzők időráfordítása a tevékenység típusa szerint (perc)*

	1986	2000
Új lakás építése	351	368
Felújítás, korszerűsítés	234	294

Forrás: Farkas-Székelyné 2001.

E szerint az építkezésre is igaz, hogy a kevesebb építkezés miatt kevesebben, de ahol kellett, ott éppenséggel többet kalákázva építkeztek 2000-ben, mint 1986-ban.

A legfrissebb becslés szerint is igaz, hogy a kalákázás jelentősége népgazdasági méretekben is nagy. A háztartási termelés értékének becslése során (Szép-Sik, 2003) azt találtuk, hogy a más háztartások számára végzett munkának körülbelül a fele fordítódik az ételmezés, és a negyede más funkciók ellátására. Összességében a más háztartások számára végzett munka 2000-ben 144-208 milliárd forint értékű, vagyis a lakosság éves jövedelmének kb. 2%-át teszi ki.